

Ramon Masferrer i Arquimbau. L'espècie *Sempervivum masferreri*

L'epònim

Sempervivum masferreri. Espècie de planta tropical amb fulles suculentes que pertany al gènere *Aeonium*, de la família de les crassulàcies. És una espècie arbustiva petita, que pot arribar als 40 cm. Les fulles són molt carneses i tenen unes llistes vermelles; les flors són de color groc. Es coneix també com *Aeonium sedifolium* (Webb ex Bolle) Pit. & L. Proust. És endèmica de les illes Canàries (Tenerife i La Palma). Wilhelm B. Hillebrand li va donar aquest nom en honor de Ramon Masferrer i Arquimbau, metge i botànic amb qui la va descobrir a l'illa de Tenerife¹.

Ramon Masferrer i Arquimbau, l'home

Ramon Masferrer i Arquimbau (Fig. 1)² nasqué a Vic el 15 de maig de 1850. El seu pare, Ramon Masferrer i Puigsec, era un pagès propietari de Sant Julià de Vilatorrada. La mare, Eugènia Arquimbau, era originària de Torelló³. Els pares s'establiren a Vic, ciutat on naixerien tots els seus fills i on mantingueren sempre un vincle molt important⁴.

En Ramon fou el tercer de quatre germans. El primer, Josep (1844-1900), doctor en teologia, fou professor del Seminari de Vic; Francesc d'Assís (1847-1901), el segon, es dedicà a la filosofia i a la poesia; i el més petit, Francesc de Paula (1851-1907), al dret i a la política³⁻⁶. La família Masferrer Arquimbau va tenir un paper importantíssim en el conreu de les lletres a Vic durant la dècada dels anys setanta del segle XIX i col·laboraren en els diaris i revistes més importants de Catalunya³. Tots els germans participaren en el moviment literari de l'època, especialment a Vic i, sovint, a Barcelona. Des de Vic, en les tertúlies literàries, científiques i filosòfiques que els Masferrer celebraven a casa seva, amb la participació d'altres personatges il·lustres com per exemple el poeta

Figura 1. Ramon Masferrer i Arquimbau (1850-1884)².

Jacint Verdaguer, impulsaren el conreu de les lletres amb els nous aires de la Renaixença. Així, en aquestes tertúlies diàries que els quatre germans Masferrer organitzaven a casa seva va sorgir la idea de la fundació de l'Esbart de Vic^{3,7}.

Ramon Masferrer realitzà els estudis de segon ensenyament al Seminari de Vic. En acabar, es traslladà a Barcelona, on estudià medicina i ciències naturals i es llicencià en ambdues a la Universitat de Barcelona^{5,8}. La seva afició per les ciències naturals, i especialment però no exclusiva per la botànica, havia començat des de molt jove i per això decidí formar-se també en aquesta àrea de coneixement a la Universitat ("Tan útil y ameno me pareció y tan agradable fué el estudio de las ciencias naturales, tan pronto como aprendí sus más elementales nociones, que á él dediqué durante mi carrera escolar la mayor parte de las horas de ocio, y una vez terminada ésta, casi todo el tiempo que el ejercicio de mi profesión me dejaba libre"⁹).

Acabats els estudis universitaris, ingressà en el Cos de Sanitat Militar, després de superar brillantment les oposicions, on arribà a metge primer. El seu primer destí va ser a Vic, d'on va marxar el gener de 1877 per traslladar-se a les illes Canàries, on romangué durant dos anys. Tornà llavors de nou a Vic, on exercí com a metge i obrí un gabinet de consultes mèdiques el 1881⁴. El maig de 1882 es casà amb Joaquina Pascual de Cortada⁴. A la fi de l'any següent, 1883, a petició pròpia, fou destinat a les Filipines, motivat per la possibilitat d'estudiar la flora, en aquell temps desconeguda, d'aquelles illes, al mateix temps que millorava dins l'escalafó militar¹⁰. Però poc després de la seva arribada a les Filipines, el mes de març de 1884, va morir víctima del còlera. Tenia només 33 anys^{5,8}.

L'obra científica de Masferrer: de Vic a les illes Canàries i a les Filipines

Masferrer va ser deixeble d'Antoni Cebrià Costa i Cuixart¹¹, catedràtic de botànica a la Universitat de

Barcelona, i formà part de la generació de botànics que va renovar la botànica catalana el segle XIX. Com hem esmentat, la botànica era la seva passió i en aquesta àrea desenvolupà una activitat científica extraordinària, mostrant una gran capacitat de treball^{5,10,12}.

Va ser un autor molt prolífic, que va publicar tant en revistes científiques com en altres de caire divulgatiu o en la premsa diària; així, trobem articles i treballs seus a *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, *Progreso Médico*, *Gaceta Médica Catalana*, *Revista Hortícola*, *Revista Contemporánea*, *Revista de Canarias*, *La Crónica Científica* (revista editada a Barcelona que reproduïa articles publicats en altres revistes), *La Oceanía Española* (revista de Manila en la qual signà articles amb el pseudònim *Dr. Ausetanus*) o *Diario de Vich*. Per altra banda, també cultivà la poesia catalana, publicant algunes poesies a *La Garba Muntanyenca*¹³.

En els anys que, en diferents etapes, va viure a Vic va col·laborar amb l'Esbart de Vic i el Círcol Literari de Vich, on va pronunciar diverses conferències i discursos i on li foren encomanades diferents comissions⁶. Així, el 1873 va donar quatre conferències sobre *Teorías de la química moderna* i el 1876 una sobre temes agrícoles, una sobre *Unidad de las fuerzas físicas* i una altra sobre *Plantas carnívoras*¹⁴.

El 1877, quan ja era a Tenerife, Masferrer va publicar als *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural* un extens treball, *Recuerdos botánicos de Vich, o sea Apuntes para el estudio de la comarca de Cataluña, llamada Plana de Vich*⁹, que havia presentat en la sessió de la *Sociedad* del 4 d'abril d'aquell any. Ell mateix, en una advertència preliminar explicava que, a causa de la seva professió i dels canvis de destí com a metge militar, havia hagut de recollir les dades que presentava en diferents períodes de temps i, a més, no havia pogut recollir-ne tantes com hauria desitjat; tot i això, considerava que havia de donar a conèixer tot el que

havia fet i esperava que pogués servir com a punt de partida per a posteriors treballs ("Quizás esto contribuya á que obtenga uno de los resultados que á publicarlo me ha movido; y que no es otro, que iniciar el camino de llegar al conocimiento completo de nuestra flora, por medio de estudios particulares sobre comarcas reducidas..."). En aquest treball incloïa tant dades geogràfiques com geològiques i climàtiques, a més de la descripció de 620 espècies de la flora de la Plana de Vic, 180 de les quals eren plantes cultivades, i una comparació amb les de les comarques veïnes. Es publicà en dues parts al mateix volum dels *Anales* i també, complet, com a separata de la revista (Fig. 2). Aquest treball fou la primera monografia rigorosa sobre la flora de la comarca d'Osona. Aquell mateix any 1877 Masferrer publicà al *Diario de Vich* dos articles d'un

tema ben diferent, en què tractava dels cometes i de les teories relacionades amb el seu origen⁵.

El seu trasllat a les illes Canàries, a l'Hospital de la Santa Cruz de Tenerife, suposà l'endinsament en un món botànic que li era del tot desconegut i que el motivà enormement. Un cop allà, ràpidament va començar a estudiar i a col·laborar al Jardí d'Aclimatació de l'Orotava. Els resultats dels seus estudis els plasmà en diversos treballs que es van anar publicant². Entre aquests destaquen: *Recuerdos botánicos de Tenerife o sea datos para el estudio de la flora canaria* (amb els resultats dels estudis duts a terme durant 1878-1879; foren publicats entre 1880 i 1882, quan ja havia tornat a Vic)⁵⁻¹⁷, on incorporà a les dades pròpies les d'altres autors, constituint un ampli recull de la flora canària. Estudià també la flora de les illes Açores, de Madeira

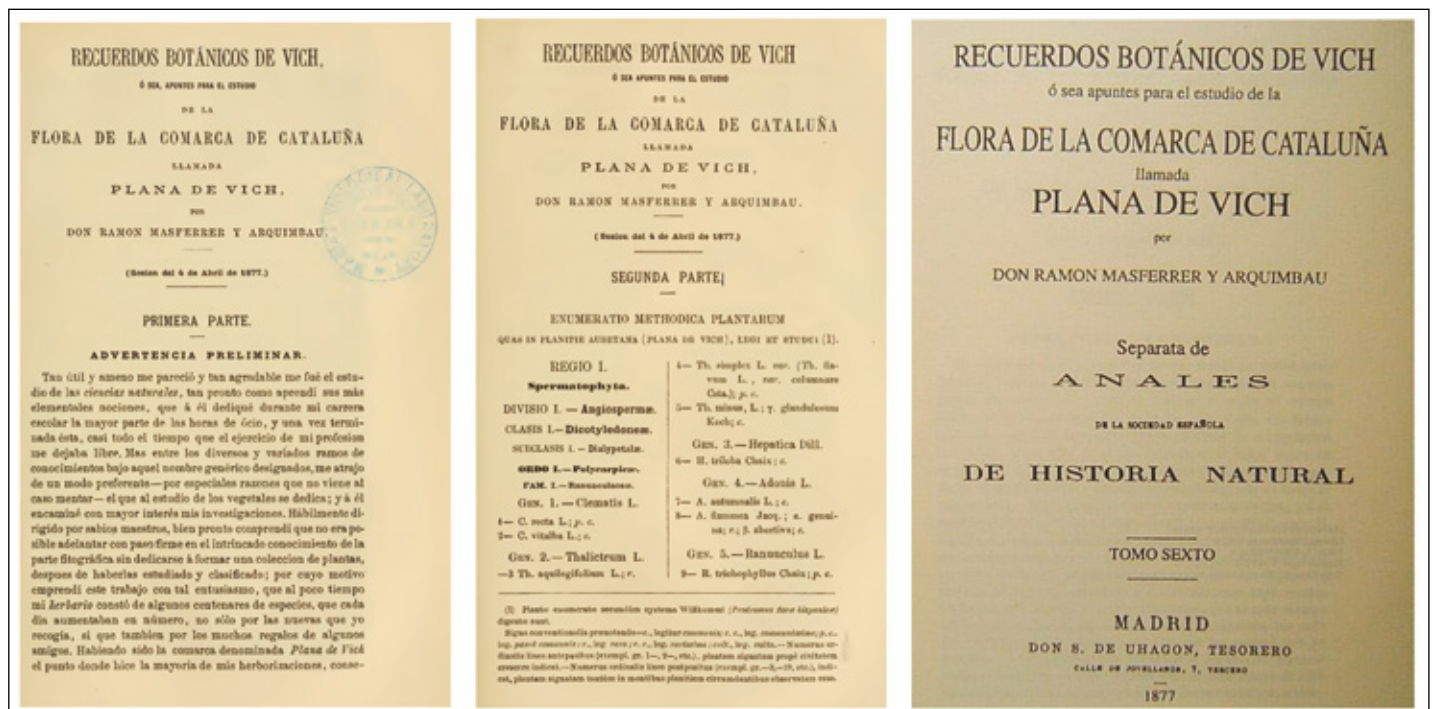

Figura 2. L'obra de Ramon Masferrer *Recuerdos botánicos de Vich, o sea Apuntes para el estudio de la comarca de Cataluña, llamada Plana de Vich* es publicà el 1877, en dues parts, a *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*⁹. També se'n va fer una separata.

i de Cap Verd, donant així una visió àmplia de la flora de les illes atlàntiques. Publicà aquests treballs en tres fascicles, amb un total de 246 pàgines. Havia de publicar-ne un quart, però el trasllat a les Filipines i la seva mort prematura ho impediren⁵.

Però aquesta no fou l'única obra sobre la flora canària que escrigué Masferrer. En dedicà una a la vegetació del Teide¹⁸ i una altra, extremadament meticulosa i detallada ("en que hace gala de una erudición nada corriente", segons afirma A. de Bolós⁸), la dedicà als llorers de les illes Canàries¹¹.

Bona part d'aquests estudis els desenvolupà gràcies a la relació que mantingué amb el botànics i amb el personal que treballava al Jardí Botànic de l'Orotava. D'aquest jardí en va escriure la història, en un treball extremadament ben documentat que es publicà primer a *Revista de Canarias* i fou reproduït posteriorment a Barcelona a la revista *La Crónica Científica* (d'agost a octubre de 1882). També escrigué un projecte de reforma d'aquest jardí²⁰. Va ser allà que va establir una estreta col·laboració amb el científic Wilhelm B. Hillebrand, d'origen alemany, qui donaria el nom de *Sempervivum masferrerii* a una nova espècie, en honor a Ramon Masferrer¹.

La seva estada a les Canàries, però, durà només dos anys i, després de passar uns anys a Vic, el 1883 viatjà a un nou destí que havia sol·licitat: l'illa de Joló, a les Filipines²¹ ("isla de pésimas condiciones de salubridad y á medio conquistar"¹⁰) on va romandre quatre mesos. A la fi del mes de març de 1884 va ser traslladat a Zamboanga (Mindanao) i fou destinat a l'Hospital de Cotabatto. Hi va arribar l'1 d'abril i el dia 4 al vespre es trobà malament. Poques hores després, a les 8 del matí següent va morir a causa del còlera.

Unes setmanes abans, el 10 de gener de 1884, *La Crónica Científica* havia publicat un treball seu, *Plantas espontáneas de los alrededores de Cالدetas*, on analitzava plantes d'aquella zona catalana que li havien enviat per tal que les estudiés.

Durant la seva curta estada a les Filipines va publicar (com a *Dr. Ausetanus*) una sèrie d'articles sobre Joló a *La Oceanía Española*; aquesta revista li dedicà un article després de la seva mort i deia, entre altres coses: "Era el finado de esos hombres de verdadero mérito, de un caudal grande de erudición y de un talento claro y penetrante. Las ciencias naturales le eran familiares; se había dado á conocer como botánico en la Península publicando algunas memorias sobre las Floras de Canarias y Cataluña. Poseía diversos idiomas vivos y entre las lenguas muertas, el griego y el latín con perfección que hoy no es común; como médico era notable y gozaba de una gran reputación en el Cuerpo de Sanidad Militar a que pertenecía"². La premsa de Catalunya també es feu ressò de la seva mort²².

Per altra banda, el 10 de juny de 1884, *La Gaceta de Sanidad Militar* publicava una necrològica²³ de tres pàgines que començava dient: "La inexorable Parca ha cortado el hilo de su vida, cuando más valioso apoyo podía prestar á la ciencia, y cuando ésta con justo motivo podía esperar más de su reconocida inteligencia, su infatigable laboriosidad y probados conocimientos...". A més de fer un repàs a la seva obra com a botànic, feia esment especialment a Masferrer com a metge i l'autor deia, per exemple: "Y no se crea que su afición a la botánica y sus diarios escritos menoscababan sus conocimientos y su afición al estudio de la carrera profesional que cultivaba [...] no; porque independientemente de la inteligencia, laboriosidad y amor á la profesión que patentizaba en los servicios en los cuerpos armados y hospitales, daba muestra de ello en los escritos técnicos que veían la luz en periódicos de la Facultad, recordando haber leído con gusto y admirado la madurez de juicio que en ellos se notaba, *Las observaciones sobre el tratamiento del bubon venéreo; Importancia de las observaciones barométricas en la viruela; Medicina casera del horticultor*, etc." [...] "tenía también una brillante hoja de servicios, por los prestados, lo mismo en el campo de batalla en las

Figura 3. *Sempervivum masferreri* Hillebr., batejada amb aquest nom pel botànic W. Hillebrand en honor a Ramon Masferrer. Es coneix també com *Aeonium sedifolium* (Webb ex Bolle) Pit. & L. Proust.

acciones de Santa Coloma, Bañola y Montejurra, por los que fue recompensado con la Cruz Roja del Mérito Militar, grado y empleo de Médico primero, que en los hospitales militares, donde acudió a la curación de los heridos”²³.

La Sociedad Española de Historia Natural, en conèixer la mort de Masferrer, en la sessió del 4 de juny de 1884 encarregà a E. Vayreda i Vila la redacció de la nota biogràfica corresponent, que fou llegida en la sessió del dia 1 d'octubre del mateix any¹⁰. En aquesta extensa nota, Vayreda feia un repàs de la vida i publicacions de Masferrer (“de carácter afable y excelente trato, hábil explorador y observador experimentado”, deia) i transcrivía part d'una carta que Masferrer li va enviar des de Zamboanga, a Mindanao, el 8 de febrer de 1884. En aquesta carta, Masferrer descrivia les seves impressions en arribar i instal·lar-se a les Filipines (copiem alguns fragments literalment): “¡Qué espectáculo más grandioso ofrece la naturaleza de estos países! ...¡qué vegetación más hermosa y esplendente, y qué pájaros, qué insectos, qué peces, qué conchas...!”;

però no tot era bo en aquelles terres: “Pero amigo, todo tiene su contra en este mundo; aquí, en donde parece que todo sonríe de continuo y tiene exuberancia de vida, hállase el hombre expuesto de continuo á graves dolencias y en un clima que le quita las fuerzas físicas y le abate las morales de un modo notabilísimo” [...] “Yo hasta ahora nada he podido hacer en el terreno de las ciencias naturales y solo me he ocupado en trabajos médicos, de los que después de continuados, quizás algun día pueda publicar algo de provecho...”; tot i això, deia: “Pienso, con todo, así que pueda, emprender trabajos botánicos y recoger también todo lo posible de objetos naturales. Veremos qué es lo que se puede hacer”¹⁰.

Després de la seva mort, la seva vídua va donar un extraordinari herbari al Círcol⁶, que contenia flora de la Plana de Vic, Caldetes i Joló. Per altra banda, un altre herbari, que Masferrer havia enviat a la Junta Facultativa de l'antiga Direcció General de Sanidad Militar va passar al Laboratorio Central de Medicamentos de Sanidad Militar de Madrid². Actualment, la Biblioteca de Catalunya (Fons Masferrer i Arquimbau) conserva molta documentació de Ramon Masferrer, tant documents relacionats amb els seus estudis com a naturalista (p. e. notes d'expedicions a Santander, Canàries i Saragossa) com un bon nombre de cartes dirigides a la seva família en les seves llargues absències⁴.

Segons A. de Bolós⁸, que analitzà una part important de l'obra científica de Masferrer: “Del examen de sus escritos hemos de recoger como una síntesis del carácter de Ramón Masferrer y Arquimbau que al revés que muchos de sus compañeros de promoción tendía a traducir en escritos sus conocimientos, y que aquellos escritos reflejaban abundantes lecturas y un sagaz conocimiento de las fuentes de estudio que le permitía desplegar una erudición científica poco común”.

Masferrer va ser membre corresponent (Secció d'Història Natural) de la Reial Acadèmia de Ciències

i Arts de Barcelona (elegit el 3 de març de 1880), de la Sociedad Española de Historia Natural (des de 1872) i de la Sociedad Botánica Barcelonesa²⁴.

La mort prematura de Ramon Masferrer va estroncar una carrera densa que s'augurava plena de noves aportacions per a la ciència botànica^{8,21}. La ciutat de Vic li ret homenatge donant nom a un dels carrers de la vila⁷.

L'espècie *Sempervivum masferrerii*

Com hem comentat abans, en arribar a les illes Canàries, Masferrer establí relacions amb els botànics que treballaven al Jardí Botànic de l'Orotava, molt especialment amb l'alemany Wilhelm B. Hillebrand.

En una ocasió, Masferrer i Hillebrand, acompanyats de Hermann Wildpret, jardiner en cap d'aquest Jardí Botànic, van fer una excursió durant la qual van trobar una espècie nova d'*Aeonium* (*Sempervivum*), que Hillebrand anomenaria després *Sempervivum masferrerii* (Fig. 3).

A la descripció, publicada als *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural* l'any 1881, a la pàgina 138, Hillebrand explica¹: "Esta planta, que gustoso dedico á mi estimado amigo y celoso botánico Dr. D. Ramon Masferrer, tiene su colocación natural cerca del *Sempervivum strepsicladem* Webb; pero se distingue de este ultimo y de todas las otras especies de estas islas, en cuanto me son conocidas, por la presencia de una columna central manifiesta, y por la singular deiscencia de los carpelos, que además están provistos de unas espuelas obtusas [...]" (Fig. 4).

Hermann Wildpret, anys després, explicava així aquest descobriment²: "Esta nueva y rara variedad de *Sempervivum* de Canarias cuyas especies abundan en las islas y que aún no están bien estudiadas, la encontramos en una expedición botánica en la punta de mar de Buenavista, entre el célebre botánico Dr. Hillebrand, de Alemania; el amigo botánico y malogrado médico militar D. Ramón Masferrer y Arquimbau y el que esto escribe,

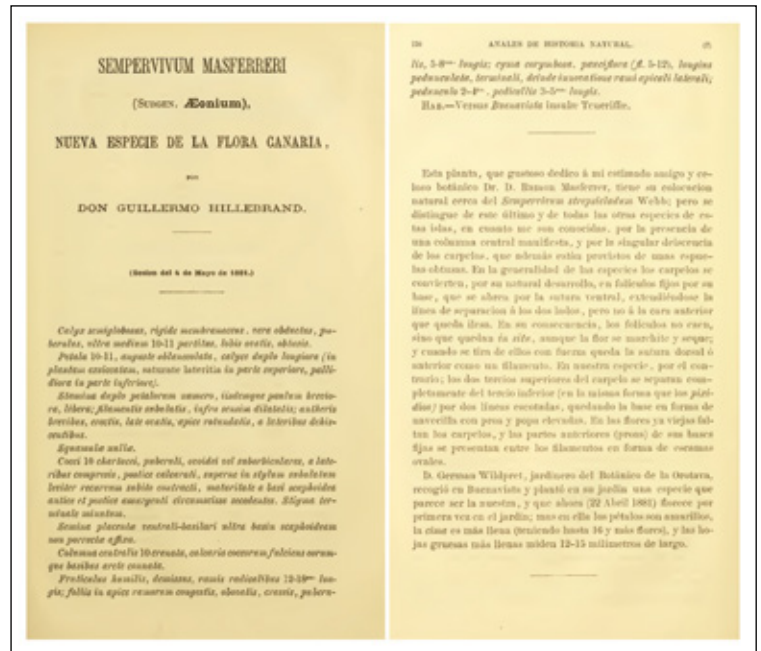

Figura 4. Treball publicat per Hillebrand a *Anales de Historia Natural* on descriu una nova espècie de la flora canària, *Sempervivum masferrerii*, que dedicà el 1881 a Ramon Masferrer¹.

jardinero jefe del Jardín de Aclimatación de Orotava, en aquel entonces, 1881. Se encontró la variedad herborizando en un covacho de piedra volcánica, llamándome la atención no haberla visto nunca. Examinóla y estudióla el Dr. Hillebrand y quiso dedicármela, pero yo no acepté, y quise que se llamase *Sempervivum masferrerii* y así se quedó".

Segons segueix explicant Wildpret, l'únic exemplar que van trobar el van portar al Jardí de l'Orotava, el van distribuir en caixes i, posteriorment, quan en va tenir, va enviar llavors als jardins botànics de Madrid, Kew, París i Brussel·les. Però desgraciadament els tres exemplars que hi havia al Jardí de l'Orotava es van perdre per l'abandonament en què es trobava el jardí des de l'any 1893, any en què, segons refereix, el van cessar a ell perquè era estranger (Wildpret era suís).

Figura 5. *Lotus berthelotii* Masf.

Sembla que també va desaparèixer dels altres jardins als que Wildpret havia enviat llavors. En relació amb la identificació d'aquestes plantes, de Bolós, l'any 1953⁸

explicava que "el Dr. Swentenius, que actualmente dirige el Jardín de la Orotava y estudia con gran provecho la flora canariense, opina que la especie que parece convenir con la descripción de Hillebrand es el *Aeonium sedifolium* (Webb) Proust et Pitard".

L'espècie *Sempervivum masferreri* Hillebr., sinònim d'*Aeonium sedifolium* (Webb ex Bolle) Pit. & L. Proust., és una espècie de planta tropical amb fulles suculentas que pertany al gènere *Aeonium* de la família de les crassulàcies. És una espècie arbustiva petita, que pot arribar als 40 cm. Les fulles són molt carneses i tenen unes llistes vermelles; les flors són de color groc. Són endèmiques de Tenerife i La Palma, a les illes Canàries (Fig. 3).

Per altra banda, cal tenir també en compte que Masferrer va descriure algunes plantes, com ara el *Lotus berthelotii* Masf. (Fig. 5), de la qual va publicar a *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural* una descripció de les flors i el fruit el 1881²⁵ (Fig. 6). L'abreviatura Masf. s'empra per indicar a Ramon Masferrer i Arquimbau com autoritat en la descripció i classificació de vegetals²⁶.

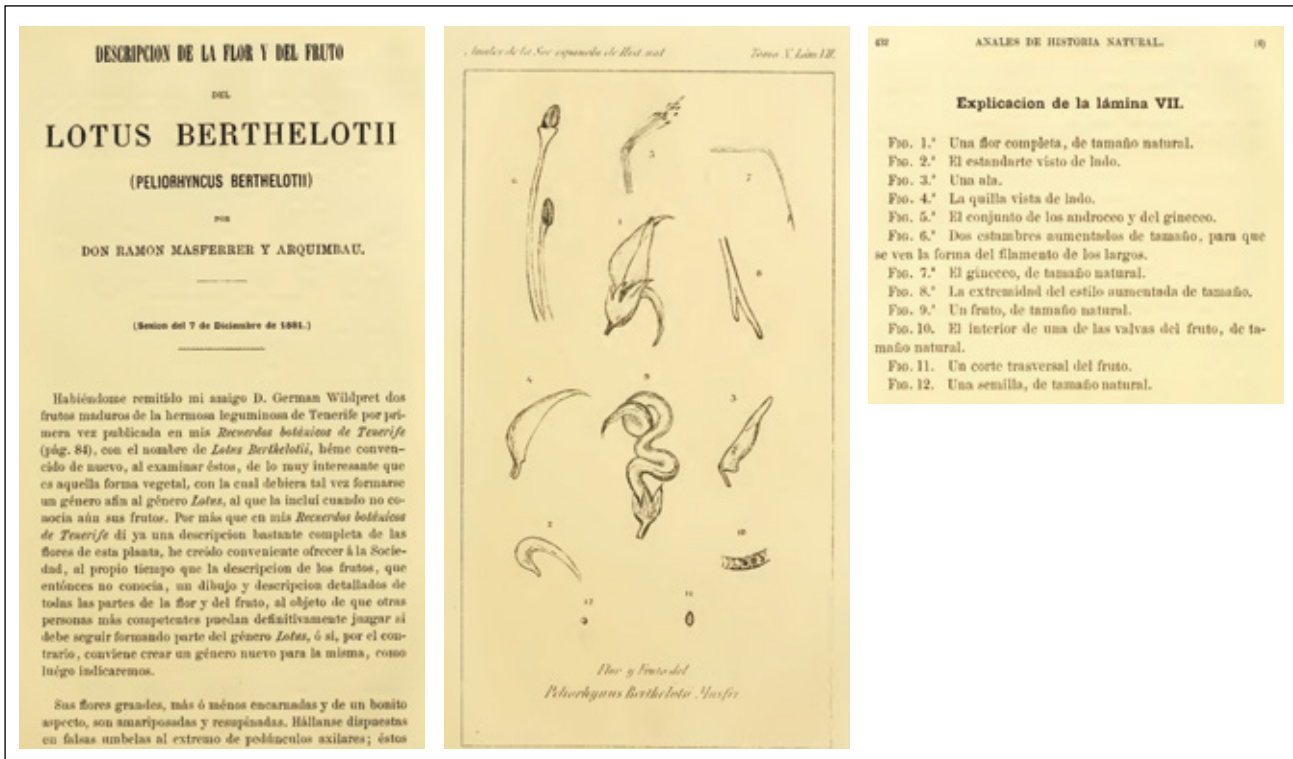

Figura 6. Publicació en què Ramon Masferrer va descriure la flor i el fruit del *Lotus berthelotii* Masf. (1881) (primera pàgina i il·lustració inclosa en aquesta publicació)²⁵.

NOTA: Aquest capítol es basa en un article publicat a la revista *Annals de Medicina* dins la sèrie *Eponímia Mèdica Catalana* (*Annals de Medicina*. 2018;101(1):41-7).

Referències bibliogràfiques

1. Hillebrand G. *Sempervivum masferrerii* (Subgen. *Aeonium*), nueva especie de la flora canaria. *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*. 1881;10:137-8.
2. Nieto Camino L. Masferrer. A: Linneo en España. Homenaje a Linneo en su segundo centenario 1707-1907. Zaragoza: Mariano Escar, tipógrafo; 1907. p. 271-5.
3. Roviró Alemany I. Francesc d'Assís Masferrer i Arquimbau (1847-1901), filòsof i poeta. *Ausa*. 2010;24(165):517-41.
4. Fons Masferrer i Arquimbau. Presentació i inventari. Barcelona: Biblioteca de Catalunya; 2012.
Consultable a: www.bnc.cat/content/download/3029/24155/masferrer.pdf. Accés el 4 de juny de 2022.
5. Bernat P. Masferrer i Arquimbau, Ramon. A: Bernat P, ed. *Científics d'Osona. Diccionari històric i biobibliogràfic dels científics nascuts o vinculats a Osona*; 2010.
Consultable a: <http://www.xtec.cat/~pbernat/CientíficsOsona/MasferrerArquimbauRamon.pdf>. Accés el 4 de juny de 2022.
6. Salarich i Torrents MS. Notícies biogràfiques de les figures de l'Esbart de Vic. *Ausa*. 1967;5(54-55):312-31.
7. Ylla-Català i Genís M. Ramon Masferrer i Arquimbau. *Galeria de Metges Catalans*.
Consultable a: <https://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=FKF>. Accés el 4 de juny de 2022.
8. De Bolós i Vayreda A. Ramon Masferrer. *Ausa*. 1953;1(4):158-64.
9. Masferrer y Arquimbau R. Recuerdos botánicos de Vich, ó sea, apuntes para el estudio de la flora de la comarca de Cataluña llamada plana de Vich. *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*. 1877;6:359-98.
10. Vayreda y Vila E. Actas de la Sociedad Española de Historia Natural (incloses a la revista *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*). 1884;13:37-8, 73-5.
11. Ramon Masferrer i Arquimbau. *Gran Enciclopèdia Catalana*.
Consultable a: <http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0041055.xml>. Accés el 4 de juny de 2022.
12. Barrau i Andreu J. Flora de la Plana de Vic i els botànics que l'han estudiada. *Ausa*. 1979;8(89-90):312-20.
13. Calbet i Camarasa JM, Corbella i Corbella J. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans. Segon Volum*. Barcelona:

- Fundació Salvador Vives Casajuana. Seminari Pere Mata. Universitat de Barcelona; 1982. p. 126.
14. Ylla-Català i Genís M. La ciència en els actes del Círcol Literari de Vich 1860-1900. AUSA. 2009;24(163):31-47.
 15. Masferrer y Arquimbau R. Recuerdos botánicos de Tenerife, ó sea, datos para el estudio de la flora canaria. Anales de la Sociedad Española de Historia Natural. 1880;9:309-70.
 16. Masferrer y Arquimbau R. Recuerdos botánicos de Tenerife, ó sea, datos para el estudio de la flora canaria. Anales de la Sociedad Española de Historia Natural. 1881;10:139-230.
 17. Masferrer y Arquimbau R. Recuerdos botánicos de Tenerife, ó sea, datos para el estudio de la flora canaria. Anales de la Sociedad Española de Historia Natural. 1882;11:307-98.
 18. Masferrer y Arquimbau R. Sucinta noticia de una excursión al pico de Teide. Anales de la Sociedad Española de Historia Natural. 1879;8:27-38.
 19. Masferrer y Arquimbau R. Los laureles de las Islas Canarias. Revista de Canarias. 1882;4. Es publicà també a: La Crónica Científica. 1882;5.
 20. Masferrer R. Noticia histórica y descriptiva del Jardín Botánico de la Orotava, con un proyecto de reforma. Santa Cruz de Tenerife: Impr. Francisco C. H.; 1881.
 21. Bernat P. Naturalistes osonencs del segle XIX. AUSA. 2009;24(163):85-112.
 22. Crónica general. La Publicidad. 1884 16 de juny;7(2266):1.
 23. Necrología. La Gaceta de Sanidad Militar. 1884 juny;10:350-2.
 24. Lista de los señores que componen la Sociedad Española de Historia Natural. Actas de la Sociedad Española de Historia Natural (incloues a la revista Anales de la Sociedad Española de Historia Natural). 1874;3:113, 133.
 25. Masferrer y Arquimbau R. Descripción de la flor y del fruto del *Lotus berthelotii* (*Peliorhyncus berthelotii*). Anales de la Sociedad Española de Historia Natural. 1881;10:429-32.
 26. Masferrer y Arquimbau, Ramón (1850-1884). The International Plant Names Index. Consultable a: <https://www.ipni.org/a/6189-1>. Accés el 4 de juny de 2022.